

Maxkambayeva Shaxrizoda Xusan qizi

JDFU, Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda

xorijiy til yo'nalishi 541-19 guruh talabasi

Binoqulova Dilmora Sirojiddin qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xorijiy til

yo'nalishi 543-22 guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi, bolalarning ilk yoshda mustaqil harakatlar va muloqotga kirishish xususiyatlari va usullari haqida bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *ontogenez, tadqiqot, xatti-harakat, hohish, negativizm, konsepsiya, harakter, faoliyat.*

Inson ontogenezida uning 1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan o'sish davri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda insonga xos eng muhim sifatlar, xarakter xislati, atrof-muhitga, o'zgalarga munosabat, xulq-atvor, tafakkur va ong kabi psixik aks ettirishning turli ko'rinishlari shakllanadi.

Bularning barchasi qarama-qarshiliklar kurashi ostida tarkib topadi. Bolaning yurishga urinishi, turli narsalar bilan ovunishi va shug'ullana olish imkoniyatlari kengayishi, uning kattalarga bevosita tobeligi, ularga bog'liqligi nisbatan kamayadi. Asosiysi, uning mustaqil harakat qilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

R.Y. Abramovich-Lextmanning tadqiqotlarida ifodalanishicha, bir yoshli va bir yosh-u ikki oylik bolada turli narsalar bilan harakat qilishning oddiy turi jadal rivojlanadi. Boshqacha aytganda, unda jismlar bilan muayyan harakatni amalga oshirishning nisbatan barqaror usullari shakllana boradi.

Shunday harakatlar tobora ortadi va murakkablashadi, ularning mohiyati borgan sari chuqurlashadi. D.B. Elkonin fikricha, bolalarda keng ko'lamli va ko'p miqdordagi predmetlarni tanish, idrok qilish, ularning xususiyatlarini o'zlashtirish ehtiyojining ortishi katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish mayli, tuyg'usi va istagini kuchaytiradi.

Shunday bo'lsada, bu muammo bola shaxsiy o'yin faoliyatini tashkil qilishda hali kattalarning yordami va rag'batiga muhtojligini ko'rsatadi. Bir yoshli bolaning turli harakatli o'yinlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, ko'zlagan ishini bajarishidagi noxush kechinmalar uning psixikasida dastlabki affektiv holatni vujudga keltiradi. Shuningdek, o'z faoliyatida uchraydigan ko'ngilsiz voqealarga shaxsiy munosabatini bildirish, aks ettirishning yangi shakli ta'sirlanishni tarkib toptiradi. G'azablanish, jahl, qahr-u g'azab tuyg'ularining xususiyatini tadqiq qilgan T.E. Konnikova ma'lumotlariga

binoan, bir yoshli bolada ko‘pincha bezovtalanish, xatti-harakatdagi «portlash», qahri qattiqlik yuzaga keladi. Uning fikricha, bola psixikasida paydo bo‘layotgan xulq natijasi tirishqoqlikning o‘ziga xos ko‘rinishidan iborat bo‘lib, u o‘zi yoqtirgan narsani tezroq qo‘liga olish xohishi bilan uzviy bog‘liqdir.

Odatda, affektiv holatga berilish yoki affektiv ta’sirlanish bolada kattalar bilan muloqot chog‘ida psixik jihatdan qoniqmaslikni hosil qiladi. Psixologik ma’lumotlarga ko‘ra, 1 yoshli inqiroz vaqtida «portlash», «lov etish» xususiyatiga ega bo‘lgan affekt quyidagi sabablar bilan vujudga keladi:

- kattalar bolaning xohish-istaklarini tushunmasligi, imoishorasi va yuzchehra harakatlariga, pantomimikasiga (yuz bilan tana harakatlari qo‘shilishi) e’tiborsizligi;
- bolaning ixtiyorsiz xatti-harakatiga batamom qarshilik ko‘rsatish, uning talabini bajarmasligi, qoniqtirmasligi;
- bolaning o‘zgarishlarga oid bilimlardan bexabarligi, bu o‘zgarishlarni oldindan seza olmasligi va boshqalar.

Jazavaga tushishning xususiyati va darajasi bolaning yashash sharoiti hamda unga kattalarning munosabatida o‘z ifodasini topadi va mahalliy mezonlar yordami bilan aniqlanadi.

N.A. Menchinskaya o‘z kundaliklarida bir yarim yoshli o‘g‘lining o‘jarligini shunday ta’riflaydi: «Mumkin emas!» degan taqiqlashga javoban Sasha o‘jarlik qilar, sho‘xligini yana zo‘r berib davom ettirishga urinar edi; uning o‘jarona xohishini boshqa obyektga tortish bilangina bartaraf qilsa bo‘lar edi: ko‘pincha taqiqlashga qarshi yig‘lab injiqlik qilar, hatto o‘zini polga otar, qo‘l va oyoqlarini tapillatar, ammo bunday «jazava» uning xulqida juda kam sodir bo‘lib, uni bunday sho‘xliklaridan tez va oson chalg‘itish mumkin edi...».

Psixologlardan L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy va ularning shogirdlari olib borgan ishlardan ko‘rinadiki, bolada paydo bo‘lgan dastlabki so‘z va ibora go‘daklik davridan ilk bolalik davriga o‘tishning eng muhim sharti hisoblanadi. Harakat bilan so‘zning bog‘lanishi bolaning mustaqilligi va mustaqil faoliyatni amalga oshirishi uchun zarur sharoit yaratadi. Nutq orqali muloqot ehtiyojining paydo bo‘lishi bolaning psixik jihatdan o‘shida muhim turtki vazifasini bajaradi va uni mustaqillik sari yetaklaydi.

D.B. Elkoninning fikricha, so‘zlarning hosil bo‘lishi va bolaning nutqiga aylanishi, eng avvalo, so‘zning ma’nosini tushunib va idrok qilishga bevosita bog‘liqdir. Buning natijasida bolaning lug‘at boyligi keskin ko‘payadi, ikkinchidan, nutqida ikkita so‘zdan iborat gap tuzish imkoniyati vujudga keladi va uchinchidan, predmetlarning nomiga qaratilgan savollar tug‘iladi. Bu jarayon 1,5 yoshdan oshgandan so‘ng boshlanadi va bolada kattalar bilan muloqotning yangi bosqichi paydo bo‘lganini bildiradi. Nutq orqali bolalarga vaziyat va holat nomlari emas, balki predmetlarni anglatuvchi so‘zlar o‘rnatiladi. Go‘daklik davridan ilk bolalik davriga o‘tish uningfaoliyatida va kattalar bilan muloqotida jiddiy olg‘a siljish bilan ajralib turadi. Ana shu siljish bolada atrofdagi

odamlar va narsalarga tabaqali munosabatni shakllantiradi. Biroq bu munosabatlar faqat kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyat orqali amalga oshadi. Kattalar bilan hamkorlikdagi yoki mustaqil predmetli harakatlarni egallashdagi yutuq yoki muvaffaqiyatsizlik, omadsizlik hollari bolada turli his-tuyg‘u va kechinmalarni (quvonch, tashvish, achinish, qayg‘urish, samimiylik, loqaydlik va hokazolarni) vujudga keltiradi.

Shaxsning faolligi, harakatchanligi, tashabbuskorligi, intiluvchanligi, bilishga ishtiyoqmandligi, dadilligi asosan yuqoridagi omillarga uzviy bog‘liqdir va bunga befarq qaramaslik kerak.

Ehtiyojlarning qondirilishi asosida turli hissiy holatlarning yuzaga kelishi. 2–3 yoshli bolalarning harakatlari juda impulsiv – ixtiyorsiz bo‘ladi. Bola paydo bo‘lgan his-tuyg‘u va istaklarini darhol harakatlarda ko‘rsata boshlaydi. Shu sababli bola o‘ziga yoqqan qulay va qiziqarli faoliyatdan qanoatlanadi va hamisha shunday faoliyatga intiladi. Bolaning his-tuyg‘usi kayfiyati va kechinmalarining o‘zgarib turishi bilan xarakterlanadi. Shodlik bilan xafalik bir-biriga yaqin turadi, kulgu orqasidan yig‘i, yig‘I orqasidan esa kulgu keladi. Norozilik, g‘azab, o‘jarlik va jahl kabi affektlar juda uzoq davom etmaydi. 2–3 yoshli bolalar o‘z tuyg‘ularini tutib tura olmaydilar, bolalar katta odamlarning «mumkin emas» deb ogohlantirishlariga qaramay, birdaniga qattiq yig‘lashlari, kulishlari yoki qichqirishlari mumkin. 2–3 yoshli bolalarga boshqalarning tuyg‘ulari tez ta’sir etadi. 1–2 yoshli bola yig‘lashi bilanoq boshqa bolalar ham yig‘lashga tushadilar. Demak, bolalar bir-biriga ixtiyorsiz taqlid qiladilar. Lekin bu xususiyat bola o‘sgan sari zaiflashib boradi. Keyinchalik bolalar kattalarning erkalashini, norozilikni ko‘pincha rad etish va talab qilishlarini farq qila boshlaydilar.

Bolaning xatti-harakatlariga nisbatan tevarak-atrofdagi odamlarning munosabati va oilada bola hayotining qanday tashkil etilganligi uning xatti-harakatlarida o‘zining ijobiy yoki salbiy ifodasini topadi.

Bola o‘zining his-tuyg‘ularini, o‘zidagi hissiy holatni hali yaxshi boshqara olmaydi. Arzimagan narsa bilan kulib turgan bolaning birdan yig‘lab yuborishi yoki yig‘lab turgan bolaning birdan kulib yuborishi hech gap emas.

Bolaning o‘ssishi va nutqining rivojlanishi natijasida yuksak hissiyotlar, ya’ni intellektual, estetik, o‘rtoqlik hislari yuzaga kela boshlaydi. Bola o‘zini ajablantirgan yangi narsalarni ko‘rib hayratda qoladi, bu bilan aqliy tuyg‘ulari namoyon bo‘ladi. 2 yoshdan oshgan bola chiroyli, jozibador narsalarni yoqtiradi. Bolaga chiroyli kiyim kiygizilsa u o‘zini juda mamnun sezadi. Bola musiqaga, ya’ni sho‘x va chiroyli kuylarga nisbatan juda ijobiy va aktiv munosabatda bo‘la boshlaydi. Musiqaga iste’dodli bolalar hatto o‘zlari ashula ham aytadigan, raqsga tushadigan bo‘ladilar, bolalarning ana shunday faoliyatlarida ularning estetik tuyg‘ulari yaqqol namoyon bo‘ladi. Bola o‘zining turli ehtiyojlarini anglab, o‘zining shaxsini shakllantira boshlaydi.

Rus fiziologi I.M. Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab o'z sezgilarini tevarak-atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida o'z shaxsini bildiruvchi «men» degan olmosh tez-tez uchrab turadigan bo'ladi. 2–3 yoshli bola o'zining kayfiyati ta'sirida o'ylamay harakat qiladi. Shu yoshdayoq bolalar bir-biridan o'zlarining axloqiy xislatlari bilan farq qiladilar. Bir bola boshqa bir bolaning qo'lidagi havas qiladigan narsasiga hasadsiz, xotirjam qaray oladi, ikkinchi bir bola birovlarining narsasini so'roqsiz olmaydi, bu harakat axloqiy tormozning ifodasidir. Lâkin xuddi shu yoshdagi boshqa bir bola uradi. Unda o'zini, istagini idora qilish odati yo'q, chunki unga bunday odat o'rgatilmagan. Ana shu tariqa bola juda elâmantar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning individual xususiyatlari namoyon bo'la boshlaydi. Bolaning mustaqil harakatlarini tashkil etishdan e'tiboran unda irodaviy xislatlar tarbiyalana boshlaydi.

Sochilgan o'yinchoqlarni yig'ishtirib, o'z joyiga qo'yish, yo'qolgan narsalarni o'ziga toptirish vazifasining o'ziyoq bola uchun muhim topshiriqdir. Bunday topshiriqlar bolani mustaqillikka va sabot-matonatlilikka o'rgatadi.

Bu davrda bolada «Men o'zim» konsepsiyasining vujudga kelishi shaxsiy fazilatlar shakllanishiga olib keladi va xuddi shu paytlarda bola shaxs sifatida tarkib topa boshlaydi. Bolada shaxsiy harakatlar paydo bo'lishi o'sishning yangi davri boshlanganini bildiradi. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtirib oladi va qattiq himoya qiladi. Uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi.

Ilk yoshdagi bolalar shaxsi shakllanishining shart-sharoitlari. Uch yoshli bolalarga to'g'ri tarbiya berish, ta'sir o'tkazish, ularning harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltirish orqali ularda mustaqil holda ovqatlanish, kiyinish, yuvinish, o'z o'rnini yig'ishtirish ko'nikmalarini tarkib toptirishga, ayrim topshiriq va vazifalarni puxta bajarish malakasini shakllantirishga erishish mumkin. Mazkur yosh xususiyatlarini

tadqiq qilgan N.M. Shchelovanov, D.B. Elkonin va boshqalarning fikricha, bolaning uch yoshgacha o‘shida erishgan yutuqlari uning xulq-atvorini, bilish jarayonlarini sifat jihatidan ancha o‘zgartirib yuboradi. Shunga qaramay bolaning o‘shiga kattalarning ta’siri yetakchiligi qolaveradi.

Bolaning mustaqilligi faqat uning jismoniy va aqliy imkoniyatida, kuchi yetadigan jarayonga nisbatan o‘z munosabatini kattalarning yordamisiz amalga oshirishida emas, balki kuchi yetmaydigan ma’lum amaliy ko‘nikmalarni egallay olmagan muammolarni hal etishda ham ko‘rinadi. Bola «Menga bering », «Men ham qilaman», «Meni ko‘taring», «Men ham boraman » kabi talablarni o‘z istagi va ehtiyojini qondirishning manbasi deb hisoblaydi. Bolada vujudga keladigan xohish, istakning qondirilishi kattalar tomonidan boshqariladi. Mana shu davrda namoyon bo‘ladigan tarbiya jarayonidagi ayrim qiyinchiliklarning tashqi va ichki belgilari boladagi o‘jarlik, negativizm, qaysarlik, injiqlik, kattalarning bolalar nazarida obro‘sizlanishi va qadrsizlanishi kabilarda bog‘liq. Bu yoshdagi bolalarning his-tuyg‘ulari va irodasida muhim o‘zgarishlar sodir bo‘ladi va ularning hammasi boladagi xudbinlik, rashk, sharoit bilan bog‘liq bo‘lgan qaysarlik kabilarda yaqqol ko‘rinadi. Bolaning shaxsiga nisbatan e’tiborsiz, mensimay munosabatda bo‘lish bolalardagi injiqliklarning bosh sababchisi hisoblanadi.

Bolaning xulqida ma’lum sharoit ta’siri bilan paydo bo‘lgan o‘jarlik va noma’qul qiliqlar mavjudligi uning psixikasida jiddiy o‘zgarish ro‘y berganini, endi bolaga uning hozirgi o‘sh darajasini hisobga olib munosabatda bo‘lish zarurligini bildiradi.

Bolalar psixikasida vujudga keladigan inqiroz sabablari:

- ✓ kattalar bolaning jismoniy va aqliy imkoniyatlarini;
- ✓ xohish va istagini mustaqil holda turmushda qaror toptirishga intilishini;
- ✓ ayrim ko‘zga tashlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilishga urinishini;
- ✓ o‘z holicha ish tutishni cheklashlaridir.

Kattalar bolaning mustaqilligiga, istagiga qarshi turmasdan, mumkin qadar istagiga, intilishiga yordam bersalar, uningshaxsini shakllantirish jarayonidagi qiyinchilik o‘z-o‘zidan barham topadi, nizolarning oldi olinadi. Oilada va MTMda shaxslararo munosabatlarning ilmiy asosda qurilishi, pedagogic odob doirasidan chetlashmaslik yuqoridagi ziddiyatlarning oldini oladi.

Bolaning xohish va istagi ularning tasavvurlari bilan bog‘liq bo‘lib, faoliyat turlarida (rolli o‘yinlar, ijodiy, tasviriy va konstruktiv faoliyat, sodda mehnat faoliyati) yaratiladi.

Bola o‘z faoliyatida tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalar to‘g‘risidagi tasavvur obrazlaridan amaliy foydalanish bilan chegaralanib qolmay, ularga nisbatan o‘zining shaxsiy emotsional munosabatini ham bildiradi. Bu hol ko‘pincha ularning ijodiy o‘yinlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ijodiy o‘yinlarda bolaning kattalar faoliyati haqidagi, ularning o‘zaro munosabati to‘g‘risidagi tasavvuri aks etadi, u o‘zini kattalar

bilan birga harakat qilayotgandek his etadi, hatto voqelikning bevosita qatnashchisi vazifasini o'taydi.

Bunday vaziyatlar bolada yangidan yangi xohish-istaklarni keltirib chiqaradi. Hatto, bolaning o'zi uncha qiziqmaydigan faoliyatga ham undashi yoki tanish faoliyatga yangicha shakl va mazmun berib uni bajarishga yo'naltirishi mumkin. Psixologik manbalardan ma'lumki, mazkur yoshdagi bolalarning o'zlari xohlamaydigan zerikarli faoliyatga (chunonchi, yozishga, rasm chizishga, mehnatga, harakatli o'yinga) majbur qilish mumkin emas. Ular o'zlari xohlamagan mashg'ulotlarda juda tez charchaydilar.

Shunday mashg'ulotlarga amaliy jihatdan yondashilsa, bolalar ishga astoydil, butun vujudlari bilan kirishib ketadilar. Natijada ularda shu mashg'ulotga ijodiy munosabat vujudga keladi. 3 yoshli bolalar o'zlarini o'zgaralar bilan taqqoslay boshlaydilar, buning natijasida bolada o'z-o'zini baholash vujudga keladi. Uch yoshli inqiroz. Jismoniy jihatdan mustaqillikka erishish (yurish, yugurish) bolada erkin, kattalarning nazoratisiz, o'z holicha qandaydir ishlarni bajarish, ijtimoiy muhitda shaxs sifatida yashash istagini tug'diradi. 3 yoshli bolalar o'zlarini kattalar bilan taqqoslay boshlaydilar, hatto kattalar qilishi mumkin bo'lgan (huquqi bo'lgan), ular bajara oladigan harakatlarni bajarishga intiladilar. «Men katta bo'lsam mashina haydayman», «Men sizga katta tort olib kelaman», «Mening 100 ta qo'g'irchog'im bo'ladi» kabi istaklarini kelasi zamonda gapirsa ham bugun amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'pincha bu harakatlar qat'iylik va qaysarlik bilan namoyon bo'ladi.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha bolalar mazkur inqiroz davrida bir necha ko'rinishdagi qaysarlik yoshini bosib o'tadilar. Ana shu ko'rinishlarning biri bolaning 3 yoshiga to'g'ri keladi. Shu davrda uning psixikasida sifat va miqdor jihatidan turli o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar uning olamni o'zicha kashf qilayotganiga, psixikasining ma'lumot va axborotlar bilan soat sayin boyib borayotganiga bog'liqdir. Ayni shu yoshda bolada o'z irodasiga ishonch hissi tug'iladi, u o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglash qarama-qarshiliklarni, ziddiyatlarni yengish bilan amalga oshadi.

Mazkur yoshdagi bola ba'zan o'ziga aytilgan so'zning mohiyatini tushunmasligi, anglab yetmasligi, goho o'yinga haddan tashqari berilib ketib, kattalarning ovozini eshitmay qolishi mumkin. Bunday paytda bolada tashqi ta'sirga yoki qo'zg'atuvchiga e'tibor berish qobiliyati yetishmasligi, bunga uning ko'tarinki yoki tushkun kayfiyati xalal berishi mumkin.

Ba'zan bola o'z o'ylari va ichki kechinmalari bilan bandligi sababli uning tashqi ta'sirga javob qaytarishi biroz kechikishi ham mumkin. Ana shu jarayonga o'zgalarning psixologik qonuniyatga rioya qilmay qo'pollik bilan aralashuvi yoqimtoy, odobli bolalarni ham darrov jahli chiqadigan, gap ko'tara olmaydigan, nozik tabiatli shaxslarga aylantirib qo'yishi mumkin. Bunda kattalarning muloqotdagi dag'al munosabatlarini ko'rgach qaysarlik belgilarini yaqqol namoyon eta boshlaydi. U har

qanday taklifni, buyruqni, hatto, iltimosni ham rad qiladi, o'ziga berilgan barcha savollarga bir maromda «yo'q», «kerakmas», «bermayman», «bilmayman» deb javob qaytaraveradi. Kattalar bilan bola o'rtasidagi munosabatning buzilishi tufayli uning xatti-harakatida o'jarlik paydo bo'ladi. Buning asosiy sababi bolada o'zining ichki kechinmalari, his-tuyg'ulariga bog'liq harakatlarni mustaqil bajarish istagi tug'ilishi, «men» bilan bog'liq butunlay yangi nuqtayi nazarning vujudga kelishidir.

Mazkur davrni inson shaxsini shakllantirishda eng murakkab davr desak, xato qilmagan bo'lamiz. Shunga ko'ra katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, bog'cha tarbiyachilari shu davrda bolaga undagi o'zgarishlarni, murakkab ichki kechinmalarning mohiyatini, psixologik inqirozni inobatga olgan holda yondashishlari lozim. Bu davrda bolada irodaviy sifatlarning takomillashuvi natijasida shaxsning xarakter xislatlari barqarorlashadi. Bola o'zligini anglashining tashqi va ichki belgilari yaqqol ko'zga tashlanadi. «O'zim» bilan bog'liq ezgu niyat mustaqillikka intilish tuyg'usini vujudga keltiradi, binobarin, ularning ta'siri tufayli unda o'z xulq-atvori «yurish-turishi» bilan kattalarning maqtovi va olqishini eshitish ishtiyoqi tug'iladi. Shaxsning xulqini baholash keyinchalik o'zini o'zi baholash darajasiga yetadi.

Katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, tarbiyachilar bunday hollarda o'zlarini osoyishta tutishlari, sharoitga qarab bolaga biroz yon berishlari, ba'zan ularga aytganlarini qildirishlari, kerakli vaqtda masalani ochiq qildirishlari lozim, chunki shaxslararo munosabatning ba'zan muammoligicha qolishi ham maqsadga muvofiqdir. Yaxshisi asabiylik vaziyatida bolaning diqqatini boshqa narsaga jalb qilish, uni mushkul holatdan chalg'itish ma'qul. Bu holat bolaning psixikasiga qattiq ta'sir qiladi, u o'zining nojo'ya qiliqlari kattalarga aslo yoqmayotganini anglaydi, ichidan chuqur iztirobga tushadi.

Shu davrda organizmning tez sur'atlar bilan o'sishi oqibatida bola sho'x, serg'ayrat, tinib-tinchimas hamma narsaga qiziquvchan, harakatchan bo'lib qoladi. Undagi bu o'zgarishlar tabiiy ekanligini kattalar yaxshi bilishlari, o'zlarining kichkintoylarga muomala va munosabatlarini tubdan o'zgartirishlari lozim. Bola oldiga qo'yiladigan talablar muayyan shart va sharoitga muvofiq bo'lishi kerak. O'zgarishlarni hisobga olmaslik kattalar bilan bolalarning o'zaro munosabatlarida qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Bola ota-onalar va tarbiyachilarning gapiga quloq solmaydigan, topshiriqlarni bajarmaydigan, qo'rs, hech narsaga ko'nmaydigan bo'lib qoladi.

Bunday xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi bosh sabab bolalarning mustaqillikka intilishini kattalar tan olmasligidir. Shuning uchun ular goho kattalardan o'rinli xafa bo'ladilar, nizoning sababini to'g'ri anglaydilar.

Ayrim kishilar bolaga topshiriq beradilar-u, lekin uning natijasi bilan qiziqmaydilar, bola qanday yutuqqa erishganiga e'tibor bermaydilar. Bola o'ziga kattalarning mensimay, hurmatsizlik bilan munosabatda bo'layotganini darrov sezadi.

Shaxslararo munosabatda vujudga kelgan anglashilmovchilik va ginaxonlik ana shu holatga oqilona baho berilgunicha davom etadi. Erkalanish bilan vujudga keladigan o'jarlik ham uch yoshlilar ruhiy dunyosida ko'p uchraydi. Bolaga me'yoridan ortiq mehr-muhabbat qo'yish, uni haddan tashqari erkalatish, har qanday xohishini qondiraverish, talab va ehtiyojini so'zsiz ado etish ham unda erkalik va o'jarlikni paydo qiladi. Shuningdek, bolaning xulq-atvorini, qilgan ishini maqtayverish, uni o'rinsiz taltaytirish yoki unga nisbatan befarq munosabatda bo'lish ham o'jarlikni keltirib chiqaradi. Bolani e'tiborsiz qoldirish, nazorat qilmaslik, tekshirmaslik ham noxush oqibatlariga olib keladi.

Masalan, e'tiborsizlik bolani qattiq iztirobga soladi, unda tanholik tuyg'usini, umidsizlik, begonasirash hissini vujudga keltiradi. Bular esa bolada kattalarga nisbatan ichki qarama-qarshilikni, o'zaro ziddiyatni, nizo alomatlarini tug'diradi. Ko'p hollarda bolalarni o'z mayliga, o'z holiga tashlab qo'yiladi, ularga juda barvaqt erkinlik, mustaqillik beriladi, ammo bunday qilish bola shaxsini tezroq takomillashtirishga xizmat qilmaydi.

Hayot va faoliyatda har bir bolaning oldiga aniq, yaqqol talab va topshiriqlar qo'ymaslik, uni rag'batlantirmaslik bolaning psixikasiga qattiq ta'sir etadi, u o'kinadi va ichidan kuyinadi. O'zining himoyachisi yo'qligini his qilish ham bolada o'jarlikni yuzaga keltiradi. Bolada kattalarga nisbatan paydo bo'lgan gina-advovat uni o'jarlikka yetaklaydi. Shaxslararo munosabatda adolat qaror topgunicha, ziddiyatning bosh sababchisi o'z xulqiga iqror bo'lgunicha qarama-qarshilik davom etadi.

O'jarlik paydo bo'lgan bolaga muomalada uni behuda erkalatmaslik, maqtamaslik, uning barcha orzu-istaklarini qondirmaslik kerak. Xoh oilada, xoh bog'chada hammaga bir xil, bir maromda e'tibor berish, bolani o'z holiga tashlab qo'ymaslik o'jarlikning oldini olishga xizmat qiladi.

Bolalarda vujudga keladigan illatlar – o'jarlik, qaysarlik, injiqlik va hokazolarning sababini u kamol topayotgan muhitdan, unga ko'rsatilayotgan tarbiyaviy ta'sirdan, sharoitdan, shaxsni shakllantirish jarayonidagi kamchiliklardan qidirish lozim.

Eng muhimi, ota-onalar ham, tarbiyachilar ham boladagi salbiy psixik holat o'tkinchi ekanini bilishlari, uning sabablarini haqqoniy aniqlashlari, bola bilan umumiy til topishishlari, unga nisbatan samimiy munosabatda bo'lishlari zarur. Hayot va faoliyatda kattalar bolaning shaxsini hurmat qilishlari, uning ehtiyojlari bilan hisoblashishlari, his-tuyg'usini boshqarish imkoniyatlarini aniqlashlari kerak. Bolani sevish, uning yosh xususiyatlarini hisobga olish, qiziqishlariga e'tibor berish o'jarlikning oldini olishning muhim shartidir.

Uch yoshli bola jamoat joylarida, ko'pchilik orasida o'z xulqini qanday boshqarish kerakligini bilmaydi. Shuning uchun buni kattalar tushuntirishlari, amaliy ko'rsatmalar berishlari shart. Biroq bu ish harakat bilan uzviy bog'lanmasa, ko'zlangan natijaga erishish mumkin emas. O'yin faoliyatida bola shaxsida xulq va odob malakalari asta-sekin shakllantiriladi. Uch yoshlilar shaxsini shakllantirishda ularni boshlagan ishni

oxiriga yetkazishga, qiyinchiliklarni yengishga, sabr-toqatga, asabiylashmaslikka, bardoshlilikka, yig'idan o'zini tiyishga, ortiqcha xatti-harakat qilmaslikka o'rgatish juda katta ahamiyatga ega. Bolada ijobiy axloqiy ko'nikma va malakalar, odatlar mustaqil ishlarni bajarishga intilishda vujudga kela boshlaydi. Shuning uchun kattalar o'z holiga tashlab qo'ymay, topshiriqni qanday bajarishini nazorat qilib turishlari lozim. Bolaning shaxsi tarkib topishida kattalarning axloqiy ibrati alohida ahamiyatga egadir. Lekin yuksak fazilatlarni, insoniy xislatlarni shakllantirishda shuning o'zigina yetarli emas, chunki bola mustaqil faol harakat qilmasa, hamkorlikdagi faoliyatda ishtirok etmasa, xulq-atvor ko'nikmalari hosil bo'lmaydi. Ma'lumki, o'yin faoliyatida va muloqot jarayonida bolaning shaxsiy fazilatlari hamda xarakter xislatlari uning nutqiga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bolaning nutqiy faoliyati qanchalik ravon va boy bo'lsa uning o'zaro fikr almashishi ham shunchalik qulay va oson amalga oshadi. Kamolotning mazkur bosqichida egosentrik nutq (o'z-o'ziga qaratilgan nutq) muhim ahamiyat kasb etadi. Harakatli, rolli, mazmunli, milliy o'yinlar jarayonida amaliy xatti-harakat bilan uzviy bog'liq holda bola shaxsida insoniy xislatlar tarkib topa boradi. O'yin faoliyati va turli o'yinlar bolada irodaviy sifatlarni takomillashtirishda, histuyg' uni boshqarishda yetakchi faoliyat vazifasini o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. «Ta'lim to'grisida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ». Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq HMK – 1997.
2. I.A. Karimov. Barkamol avlod orzusi. – T.: «O'zbekiston» – 2000.
3. I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat. – 2008.
4. M. Vohidov. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1882.
5. A.V. Petrovskiy va boshqalar. Umumiy psixologiya. – T.: «O'qituvchi». – 1992.
6. P.I. Ivanov. Umumiy psixologiya. – Toshkent. – 2007.
7. E. G'oziyev. Psixologiya. Darslik. «O'qituvchi» nashriyotmatbaa ijodiy uyi. – Toshkent. – 2008.
8. V.M. Karimova, F.A. Akramova. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. FTDK, DITAF – Toshkent. – 2000.
9. В.С. Мухина. Возрастная психология. – Москва. – 2008.
10. E. G'oziyev. Psixologiya (pedagogik). – Toshkent.
11. «O'qituvchi» – 1994. F.N. Gonobolin. Psixologiya. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1976.
12. M.G. Davletshin, Sh. Do'stmuhamedova, M. Mavlonov, S. To'ychiyeva. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya (o'quv-metodik qo'llanma). TDPU, – T.: – 2004.

13. Jalilova S.X. A-74 Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi: kasbhunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / S.X. Jalilova, S.M. Aripova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi; O'rta maxsus, kasbhunar ta'limi markazi. – Toshkent: «Faylasuflar» nashriyoti, 2017. – 496 b.